

Weronika Szymańska-Gatarek
(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: w.szymanska-gatarek@uw.edu.pl)
ORCID: 0000-0002-5876-4279

Paweł Rutkowski
(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: p.rutkowski@uw.edu.pl)
ORCID: 0000-0001-7967-6959

BOJA JAKO ELEMENT GRAMATYKI POLSKIEGO JĘZYKA MIGOWEGO: WSTĘPNY PRZEGLĄD DANYCH KORPUSOWYCH

WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł podsumowuje badanie, które według naszej wiedzy stanowi pierwszą próbę przyjrzenia się występowaniu w polskim języku migowym (PJM) zjawiska gramatycznego określanego w światowej literaturze przedmiotu terminem *boja* (ang. *buoy*).¹ Celem tego badania był przegląd pewnego zestawu danych empirycznych z Korpusu Polskiego Języka Migowego (KPJM) i sformułowanie na tej podstawie wstępnego opisu typów boi, które można odnotować nawet w relatywnie niewielkiej próbie autentycznych wypowiedzi wizualno-przestrzennych w PJM. Wyniki naszych prac analitycznych są jednoznaczne: boje fragmentowe i obrazujące są ważnymi elementami systemu gramatycznego PJM, często wykorzystywanymi w tekstach tego języka.

ROLA BOI W TRÓJWYMIAROWEJ WYPOWIEDZI MIGOWEJ

Wielowymiarowość (wielokanałowość) artykulacyjna, czyli możliwość symultanicznego przekazywania odrębnych informacji, przejawia się w PJM na poziomie fonologicznym, morfologicznym oraz składniowym [Łozińska 2014]. Zjawiskiem bazującym na tej właściwości języków migowych jest wykorzystywanie tzw. boi. Przez boję rozumie się w lingwistyce migowej znak artykułowany ręką niedominującą, który jest utrzymywany w nieruchomej konfiguracji w przestrzeni migania i stanowi swoisty punkt odniesienia dla znaków artykułowanych ręką dominującą

¹ Warto w tym miejscu odnotować, że w ramach kierunku filologia polskiego języka migowego (www.fpjm.uw.edu.pl) przygotowywana jest obecnie przez Oliwię Prawdzik praca magisterska poświęcona temu zagadnieniu.

[Liddell 2003]. Boje pomagają organizować dyskurs, służąc jako konceptualne punkty orientacyjne w trójwymiarowym tekście migowym. O ile w językach fonicznych nie jesteśmy w stanie wypowiedzieć słów „obok” siebie (czyli nadawać składni wymiaru przestrzennego, a nie temporalnego), o tyle w wypowiedzi migowej poszczególne artykulatory (każda z dłoni, korpus, głowa, usta, oczy, brwi) mogą być wykorzystywane niezależnie od siebie, w tym równoległe – w różnych lokalizacjach w ramach przestrzeni migania. Zilustrujmy to prostym przykładem: w pochodzącej z KPJM wypowiedzi, której fragment przedstawia rys. 1., opisywana jest sytuacja, w której dwie postaci patrzą na siebie z dużą uwagą. Każda z dłoni osoby migającej odpowiada jednemu z bohaterów opowieści (ukierunkowanie palców odpowiada kierunkowi wzroku), a zmrużone oczy i lekkie pochylenie głowy osoby migającej sygnalizują intensywność wpatrywania się w siebie. Mamy tu zatem do czynienia z czterema niezależnymi zmiennymi artykulacyjnymi: kształt i ułożenie każdej z dłoni, pozycja głowy, wyraz oczu.

Rys. 1. Dwuręczna sekwencja w wypowiedzi migowej odnoszącej się do dwóch postaci

Co istotne, w językach migowych cechą dystynktywną nie jest lateralizacja, a zatem niesymetryczny znak migany przez osobę leworęczną jest zawsze lustrzanym odbiciem tego samego znaku miganego przez osobę praworęczną (i nie zmienia to jego znaczenia). Ilustruje to rys. 2., który przedstawia dwie realizacje znaku POMAGAĆ z PJM. To, która z dwóch dłoni jest swoistym podkładem czy też tłem znaku, a która przyjmuje rolę elementu głównego (wiodącego), wynika z ręczności osoby migającej.

Rys. 2. Znak POMAGAĆ artykułowany przez osobę praworęczną (po lewej) i leworęczną (po prawej) [Łacheta i in. 2016]

W wypadku konstrukcji z boją ręka dominująca jest zazwyczaj głównym przekąźnikiem informacji, podczas gdy ręka niedominująca zostaje zatrzymana w pewnym punkcie w przestrzeni, sygnalizując swoiste trójwymiarowe ramy wypowiedzi. Na rysunek 3. składają się trzy kadry ze zdania migowego, w którym opisywana jest następująca sytuacja: bohater opowieści stawia na stole miskę, a następnie wkłada do niej jabłko. Pierwsze z trzech zdjęć pokazuje dwuręczny klasyfikator manipulacyjny² ('ustawianie miski na stole'), natomiast drugie i trzecie ilustrują, jak prawa (dominująca) dłoń artykułuje znaki odnoszące się do jabłko i wkładania, podczas gdy dłoń lewa pozostaje punktem odniesienia dla tej ostatniej czynności (jak „zastygły” fragment miski ze zdjęcia pierwszego). Mamy tu oczywiście do czynienia z boją.

² Typy klasyfikatorów migowych i ich rolę gramatyczną omawia m.in. Dziewanowska [2022].

Rys. 3. Sekwencja migowa z boją leworęczną

Fizyczna obecność znaku tworzy konceptualny punkt orientacyjny wykorzystywany w konstruowaniu dalszego dyskursu. Czas trwania boi może być różny. Niektóre pojawiają się na krótko (towarzyszą tylko jednemu migowi ręki dominującej), a inne są utrzymane przez dłuższe fragmenty wypowiedzi. Zasadność wyróżniania boi jako elementu systemu gramatycznego została wykazana dla wielu języków migowych [Liddell i in. 2007; Gabarró-López, Meurant 2014]. Zjawiska tego nie analizowano jednak dotąd na gruncie polskiej lingwistyki migowej. Postrzegamy niniejszy artykuł jako punkt wyjścia do dalszych prac nad bojami w PJM, próbę zestawienia teorii opartych na analizie innych języków migowych z danymi empirycznymi z języka polskich Głuchych, a także – co nie mniej ważne – pierwszą propozycję dotyczącą polskich rozwiązań terminologicznych w tym obszarze badań lingwistycznych.

TYPY BOI MIGOWYCH

S.K. Liddell [2003] wyróżnia pięć głównych typów boi występujących w amerykańskim języku migowym (czyli języku wizualno-przestrzennym, którym posługują się osoby głuche w USA i Kanadzie):

- 1) boje listy (ang. *list buoys*) – znaki numeryczne od 1 do 5 wykorzystywane do uporządkowania przypisanych im jednostek; palec wskazujący ręki dominującej dotyka kolejno palców ręki niedominującej przed opisem lub po opisie przyporządkowanej mu jednostki (tworzy to ramę wypowiedzi przypominającą nieco tekst ustrukturyzowany za pomocą wyrażen takich jak *po pierwsze...*, *po drugie...* itd.);
- 2) boje tematyczne (ang. *theme buoys*) – uniesienie w pozycji wertykalnej palca wskazującego ręki niedominującej w celu wskazania na to, że

w tym momencie poruszany jest ważny temat; ręka dominująca może wskazywać na boję tematyczną w dalszej części dyskursu;

- 3) boje fragmentowe (ang. *fragment buoys*) – występujące bezpośrednio po znaku dwuręcznym; ręka niedominująca pozostaje w ustawieniu z poprzedniego znaku, a dominująca kontynuuje miganie, przy czym może ona odnosić się do boi fragmentowej poprzez wskazanie na nią w dalszym dyskursie (ilustracją boi tego typu jest oczywiście przykład z rys. 3.);
- 4) boje wskazujące (ang. *pointer buoys*) – palec wskazujący skierowany w stronę miejsca przypisanego do ważnego elementu dyskursu prowadzonego dalej ręką dominującą; wskazanie pełni niejako funkcję ujednoznaczniającą, gdyż przypomina odbiorcy komunikatu, którego referenta dotyczy to, co migane jest ręką dominującą;
- 5) boje obrazujące (ang. *depicting buoys*) – kształt dłoni jest zmienny w zależności od tego, jaki element ma zostać zobrazowany; boja ma na celu pokazanie, gdzie umieszczona jest jednostka będąca elementem dyskursu.

W literaturze przedmiotu proponowano również wyodrębnienie innych typów, takich jak boje punktowe (ang. *point buoys*), które przyjmują formę wyprostowanego palca wskazującego lub otwartej dłoni i reprezentują punkt w czasie lub przestrzeni [Vogt-Svendsen, Bergman 2007], czy boje delimitacyjne (ang. *delimit buoys*), które sygnalizują rozgraniczenie elementów wewnętrznych i zewnętrznych w danym kontekście – zazwyczaj za pomocą dłoni o złączonych i delikatnie zgiętych palcach, która częścią wewnętrzną wskazuje to, co w danej opowieści jest „wewnątrz” (na przykład na wyspie), a wierzchem dłoni – to, co „poza” (na przykład na morzu) [Mesch, Wallin 2013].

MATERIAŁ BADAWCZY

Analizę boi w PJM przeprowadziliśmy na podstawie materiału opublikowanego w Otwartym Repozytorium Korpusu Polskiego Języka Migowego [Wójcicka i in. 2020], czyli ogólnodostępnej bazy filmów pochodzących z KPJM. Dzięki segmentacji, anotacji oraz tłumaczeniom na polszczyznę nagrania korpusowe dostarczają materiału badawczego, który można przeszukiwać i wykorzystywać jako podstawę empiryczną różnorodnych badań językoznawczych [Filipczak 2014; Mostowski 2014]. Dane językowe zebrane od informatorów z całej Polski pozwalają na porównywanie różnych sposobów zamigania tej samej treści, a zatem umożliwiają wychwycenie tego, co idiolektalne oraz tego, co powtarzalne, czyli systemowe. Materiały zebrane w ORKPJM są możliwie najbardziej zbliżone do naturalnego języka migowego, gdyż mają charakter konwersacyjny – każda zarejestrowana wypowiedź jest głosem w rozmowie toczonyj między nagrywanyymi osobami.

Na potrzeby badania dotyczącego boi szczegółowej analizie poddaliśmy fragmenty rozmów związanych z zadaniem polegającym na opowiedzeniu partnerowi historii obrazkowej z krótkiego komiksu o Myszce Miki. Wyselekcjonowaliśmy trzy komiksy, które w naszej wstępnej ocenie pozwalały oczekiwać wystąpienia boi: 1) siostrzeniec Myszki Miki strzela z łuku do owoców na jej głowie; 2) Myszka Miki zauważa, że brakuje fragmentu płotu, po czym okazuje się, że jej siostrzeniec wykorzystał go jako instrument muzyczny (cymbały); 3) zegarowa kukułka wyjada wszystkie owoce z miski postawionej na stole przez Myszkę Minnie. Każdy z komiksów składa się z trzech plansz. W wypadku historyjki z łukiem na pierwszym obrazku mała mysz celuje z łuku do dużej, która ma jabłko na głowie, na drugim – duża unosi dłonie przed siebie w geście powstrzymującym małą od strzału, a na trzecim – mała mysz ponownie celuje do dużej, ale tym razem na głowie tej ostatniej jest arbuz. Na pierwszej planszy kolejnego komiksu duża mysz patrzy na wyrwę w płocie przed domem, na drugiej – wchodzi do domu zdenerwowana, a na trzeciej – stoi w otwartych drzwiach do pokoju, w którym mała mysz gra zadowolona na „cymbałach” wykonanych z płotu. Ostatni z komiksów otwiera ilustracja przedstawiająca Myszkę Minnie, która kładzie na stole trzymaną w obu rękach miskę z owocami, na drugim obrazku z wiszącego na ścianie zegara wyskakują kukułka i porwya dziobem jeden z owoców, a na ostatniej planszy zdziwiona Minnie patrzy na pustą miskę.

Oglądowi poddaliśmy zamigane wersje powyższych historii w wykonaniu pięciu kobiet (jednej w wieku powyżej 60 lat, dwóch w przedziale wiekowym 46–60 lat oraz dwóch w przedziale 18–30 lat) reprezentujących cztery województwa (mazowieckie, małopolskie, śląskie i łódzkie) oraz pięciu mężczyzn (jednego w wieku powyżej 60 lat, jednego w przedziale wiekowym 32–45 lat oraz trzech w przedziale 18–30 lat) – mieszkańców czterech województw (mazowieckiego, wielkopolskiego, łódzkiego i kujawsko-pomorskiego).

Z nagrań wybrane zostały użycia boi, które nie wzbudzają żadnych wątpliwości: trwają wystarczająco długo oraz mają przypisane stałe miejsce w przestrzeni. Zdarza się, że ręka dominująca wskazuje na nie (co jest wyraźną wskazówką, iż ich użycie ma charakter celowy, a nie przypadkowy lub nieświadomy). Dzięki tym cechom można wykluczyć, że znaki te są jedynie pozostałościami fonologicznymi po poprzednich słowach migowych.

W naszej analizie materiału z PJM wykorzystaliśmy klasyfikację S.K. Liddella wyróżniającą pięć podstawowych typów boi, ponieważ boje punktowe uznaliśmy za podtyp wskazujących, a boje delimitacyjne wydają się nam podtypem boi obrazujących przestrzeń.

WYNIKI

Przegląd opisanego powyżej zestawu danych z KPJM pokazuje, że różne typy boi występują w PJM z różną częstotliwością. W całym zanalizowanym materiale nie odnotowaliśmy ani jednego przykładu użycia boi tematycznej, boi listy czy boi wskazującej. Natomiast pozostałe dwa typy (boje fragmentowe i boje obrazujące) wystąpiły w badanych wypowiedziach wielokrotnie. Odnotowaliśmy ich użycia głównie w opisanych poniżej powtarzających się kontekstach.

- Brak fragmentu płotu (boja: płot)

Jak pokazuje rys. 4., z układu dwuręcznego, który odnosi się do płotu, wyłącza się ręka dominująca (w wypadku osoby ze zdjęć z rys. 4. – lewa), którą przekazywana jest informacja o zabranii fragmentu płotu, podczas gdy dłoń prawa przyjmuje funkcję boi.

Rys. 4. Przykład boi fragmentowej odnoszącej się do płotu

- Zwrócenie na coś uwagi przez bohatera (boja: bohater lub jego część ciała)

Dobłą ilustracją tego kontekstu jest opowiadanie, z którego pochodzą zdjęcia pokazane na rys. 5.: w początkowej fazie wypowiedzi obie dłonie odnoszą się do poruszających nóg bohatera, a w dalszej części – jedna z nich zostaje boją, a druga informuje, że bohater coś zobaczył i usłyszał.

Rys. 5. Przykład boi fragmentowej odnoszącej się do postaci, która zwraca na coś uwagę

- Rozmowa małej i dużej myszy (boja: wysokość jednej z postaci)

Dwie rozmawiające ze sobą myszy w zanalizowanym materiale różniane były za pomocą boi odnoszącej się do wzrostu. Przykład takiego zabiegu pokazuje rys. 6.: ręka dominująca (prawa) miga znak CHŁOPAK, a ręka niedominująca (boja) sygnalizuje, że chodzi o niższego z bohaterów.

Rys. 6. Przykład boi obrazującej odnoszącej się do wzrostu

- Umieszczanie okrągłego owocu na głowie (boja: owoc)

Rys. 7. ilustruje boję powstającą w wyniku pozostawienia nad głową jednej z dłoni, która wcześniej stanowiła część predykcji odnoszącej się do umieszczania kulistego przedmiotu (owocu) na głowie. Ręka dominująca przechodzi do migania dalszego ciągu historii (czyli opisuje strzał w owoc).

Rys. 7. Przykład boi fragmentowej odnoszącej się do owocu umieszczonego na głowie

- Wkładanie jabłek do miski (boja: miska)
Ten kontekst został już zilustrowany powyżej za pomocą rys. 3.
- Porywanie owoców przez kukułkę (boja: powierzchnia, do której sięga kukółka)

Rys. 8. przedstawia jeden z przykładów posłużenia się boją jako punktem odniesienia dla predykatu klasyfikatorowego ilustrującego sięganie przez kukułkę dziobem po owoce z talerza.

Rys. 8. Przykład boi obrazującej odnoszącej się do powierzchni stołu lub talerza

KONKLUZJE

Ze zreferowanego tu badania płyną wnioski, które przedstawiamy poniżej.

- 1) Boje fragmentowe i boje obrazujące są w PJM znacznie częstsze niż pozostałe typy boi (przynajmniej w tekstach o charakterze narracyjnym).
- 2) W pewnych kontekstach wystąpienie boi jest bardziej prawdopodobne niż w innych, co sugeruje, że boje są częścią zasobu gramatycznego PJM – wykorzystywanego przez różnych Głuchych w podobny sposób w podobnych sytuacjach.
- 3) W badanym materiale boje są silnie związane z konstrukcjami klasyfikatorowymi (i jedno, i drugie w usystematyzowany sposób wykorzystują do celów komunikacyjnych trójwymiarową przestrzeń migania, co stanowi ważną cechę gramatyki PJM).
- 4) Na relatywnie wysoki stopień zgramatyzowania boi wskazuje także to, że u różnych informatorów powtarzają się te same lub bardzo podobne układy dłoni reprezentujące ten sam desygnat w konstrukcjach z boją (np. płot oddawany jest kształtem dłoni 4, miska – 5/B, a powierzchnia – 5).
- 5) W analizowanym materiale boje przyjmują kształty, które są różnymi wariacjami otwartej dłoni; nie odnotowano boi, które opierają się na bardziej skomplikowanych układach, jak np. I, O, R itd.
- 6) Warto zauważyć, że w analizowanych wypowiedziach pojawiły się przykłady boi artykułowanych ręką dominującą (co pokazuje, że w pewnych kontekstach jest to wymuszane przez przestrzenną organizację dyskursu).
- 7) Choć widzimy powtarzalność w używaniu boi, w badanym materiale odnotowaliśmy zarazem wiele przykładów wypowiedzi pozbawionych tego elementu, a przekazujących tę samą treść, którą inne osoby komunikowały z wykorzystaniem boi. Wynika z tego, że użycie boi nie ma nigdy charakteru obligatoryjnego.
- 8) Odnotowaliśmy zróżnicowanie w częstotliwości korzystania z boi między poszczególnymi osobami, a zatem pojawianie się boi może wynikać z indywidualnego stylu migania.

W dalszych pracach dotyczących tej problematyki planujemy przyjrzeć się zależnościom między zakresem i sposobem korzystania z boi a wiekiem osoby migającej – wymaga to przeanalizowania obszerniejszego zestawu danych. Na zbadanie zasługuje także częstotliwość występowania boi w różnych typach tekstów. Można przypuszczać, że – tak jak predykaty klasyfikatorowe – boje występują szczególnie często w wypowiedziach o charakterze narracyjnym.

Bibliografia

- W. Dziewanowska, 2022, *Wariantywność predykcji klasyfikatorowych w polskim języku migowym – badanie pilotażowe*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 42.
- J. Filipczak, 2014, *Anotacja korpusu PJM* [w:] P. Rutkowski i S. Łozińska (red.), *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, Warszawa, s. 91–105.
- S. Gabarró-López, L. Meurant, 2014, *The use of buoys across genres in French Belgian Sign Language (LSFB)* [w:] *Actes du IXème colloque de linguistique des doctorants et jeunes chercheurs du Laboratoire MoDyCo (COLDOC 2013): La question des genres à l’écrit et à l’oral*, Paryż, s. 43–54.
- S.K. Liddell, 2003, *Grammar, gesture and meaning in American Sign Language*, Cambridge.
- S.K. Liddell, M. Vogt-Svendsen, B. Bergman, 2007, *A crosslinguistic comparison of buoys. Evidence from American, Norwegian, and Swedish Sign Language* [w:] M. Vermeerbergen, L. Leeson, O.A. Crasborn (red.), *Simultaneity in signed languages: Form and function*, Amsterdam, s. 187–215.
- J. Łacheta, M. Czajkowska-Kisil, J. Linde-Usiekniewicz, P. Rutkowski (red.), 2016, *Korpusowy słownik polskiego języka migowego*, Warszawa; <https://www.slovníkpmj.uw.edu.pl/>.
- S. Łozińska, 2014, *Języki migowe jako przedmiot badań* [w:] P. Rutkowski, S. Łozińska (red.), *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, Warszawa, s. 37–46.
- J. Mesch, L. Wallin, 2013, *The non-dominant hand as delimitation between inner element and outer element*, plakat, konferencja *Theoretical Issues in Sign Language Research 11*, Londyn.
- P. Mostowski, 2014, *Korpus polskiego języka migowego – zarys projektu* [w:] P. Rutkowski, S. Łozińska (red.), *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, Warszawa, s. 77–89.
- M. Vogt-Svendsen, B. Bergman, 2007, *Point buoys: The weak hand as a point of reference for time and space* [w:] M. Vermeerbergen, L. Leeson, O.A. Crasborn (red.), *Simultaneity in signed languages: Form and function*, Amsterdam, s. 217–235.
- J. Wójcicka, A. Kuder, P. Mostowski, P. Rutkowski (red.), 2020, *Otwarte Repozytorium Korpusu Polskiego Języka Migowego*, Warszawa; <https://www.korpuspmj.uw.edu.pl>

***Buoy as an element of grammar of Polish Sign Language:
a preliminary review of corpus data***

Summary

This paper is an introduction to the issue of buoys, i.e. signs normally produced with the non-dominant hand to ensure a spatial reference point for signs produced with the dominant hand. Simultaneous constructions of this type have been noticed in numerous sign languages, yet their equivalents have not been described in any detail for Polish Sign Language (PJM). The paper presents what can be said about the use of buoys in PJM on the basis of an analysis of a collection of empirical data extracted from the Corpus of Polish Sign Language (KPJM). The research confirms that certain buoy types (fragment and depicting buoys) are frequent in PJM and can be found in recurring contexts, which speaks for considering them as a part of grammar of this language.

Keywords: buoy – grammar of PJM (Polish Sign Language) – simultaneous communication – three-dimensional signing space

Trans. Monika Czarnecka